

Mustafa Kemal Atatürk hatása a török identitás és állampolgárság koncepciójára, különös tekintettel az alkotmányjogi szabályozásra

I. BEVEZETÉS

Az állampolgárság egy olyan stratégiai fontosságú fogalom, amely központi szerepet játszik az identitás, a hatalomban történő részvétel, a hatalommal történő felruházás, az emberi jogok és a közérdek fogalmainak meghatározása során is.^[1] Mustafa Kemal Atatürk^[2] (a modern Törökország megálmodója és alapítója) a Török Köztársaság megalakulásának 10. évfordulója alkalmából tartott megemlékezése során gratulált a nemzetnek a rövid idő alatt elért eredményekhez, majd a következő híres mondattal zárta le a beszédét: „Milyen boldog lehet az az ember, aki azt mondhatja magáról: Török vagyok.” (*Ne mutlu Türküm diyene*).^[3]

[1] Nyers, Péter (2007. február): *Introduction: Why Citizenship Studies. Citizenship Studies*, 11. kötet, 1-4. http://www.academia.edu/514268/Introduction_Why_citizenship_studies, (2015.12.01.).

[2] Abban az időben, amikor Atatürk született, a törököknél még ismeretlen volt a nyugaton már megszokott vezetéknev fogalma. Atatürk születésekor az elterjedt Mustafa nevet kapta, mely arab eredetű, jelentése „a kiválasztott”. Ez Mohamed próféta egyik jelzője. Musztafa, miközben katonai iskoláit végezte Szalonikiben, a „tökéletes” jelentésű Kemal nevet kapta matematikatanárától. Ettől kezdve Musztafa *Kemal* néven ismerték. 1916-ban dandártábornoki rendfokozatba léptették elő, amihez a pasa cím és megszólítás is járt. Ettől kezdve Kemal Pasa néven szólították. 1921. szeptember 19-én a Török Nemzeti Országgyűlés a függetlenségi háborúban elért eredményei miatt a *Gazi*, „Hős” címet ajándékozta neki, így ettől kezdve a Gazi Musztafa Kemal megszólítás járt ki neki. 1934-ben a reformok részeként bevezették a vezetéknev-törvényt, a lakosság nyilvántartásának pontosítása miatt. November 24-én az országgyűlés külön törvénybe iktatva nevezte el Mustafa Kemalt *Atatürk*nek, melynek jelentése „minden törökök atyja”. A törvény kimondja, hogy ezt a vezetéknevet nem viselheti más személy. Törökországban legtöbbször Atatürkként hivatkoznak rá, hivatalos személyi igazolványában (*nüfus cüzdanı*) Kamâl Atatürkként szerepelt a neve. In: Kinross, 2012, 12.; Karpát, 1985, 893-899. http://www.jstor.org/stable/1858844?seq=1#page_scan_tab_contents (2016.01.03.).

[3] Atatürk a Török Köztársaság megalakulásának 10. évfordulója alkalmából tartott beszéde angolul elérhető: <http://www.columbia.edu/~sss31/Turkiye/ata/onuncuyil.html> (2015.12.01.).

A Köztársaság megalakulása^[4] óta ez a kijelentés képezi a török állampolgárság (*vatandaslik*) fogalmának alapját. Az állampolgárság jogi definíciójának megalkotásától kezdve pedig az állampolgársággal, nemzeti identitással összefüggő kérdések központi szerepet játszanak a török társadalom mindennapjaiban.

1995. január elsején, Tansu Ciller, Törökország akkori miniszterelnöke átfogalmazta Atatürk híres mondatát: „Milyen boldog az, aki azt mondhatja magáról: Törökország állampolgára vagyok.” (*Ne mutlu Türkiye'nin vatandasiyim diyene*).^[5]

Recep Tayyip Erdogan (2003–2014) és Ahmet Davutoglu, Törökország korábbi és jelenlegi miniszterelnökei tovább értelmezték az állampolgárság és az identitás fogalmak kapcsolatát, és a török azonosságtudatot egy alidentitásként határozták meg. Véleményük szerint „töröknek lenni” annyit jelent, mint egy „alidentitáshoz” tartozni, amelyet egy szupra identitás, a török állampolgárság vesz körül. A szupra-, és szubidentitás (*üst kimlik/alt kimlik*) kérdéskörben tett nyilatkozatok heves vitákat váltottak ki Törökország lakossága körében. Néhányan – különösen a politikusok – önmeghatározásuk során inkább törökországinak (*Türkiyeli*), mint töröknek (*Türk*) vallották magukat, a kurd kérdés kapcsán pedig megjelentek azok a javaslatok, amelyek az állampolgárság alkotmányjogi fogalma helyett (*anayasa vatandaslik*) egy új „szuper polgár identitás” fogalmát szerették volna bevezetni, mely a társadalom azon tagjait foglalta volna magában, akik ezzel az önmeghatározással Törökország belső békéjéhez szerettek volna hozzájárulni.^[6]

Az állampolgárság újradefiniálásának háttérében olyan erős etnikai, vallási és felekezeti mozgalmak álltak, melyek nyomására felül kellett vizsgálni a török állampolgárság hivatalos fogalmát, mely az „egy nyelv, egy kultúra és egy eszme” kemali ötletén alapult.^[7] Ennek az elvnek az első alkotmányjogi deklarációja az 1921. évi, illetve az 1924. évi török alkotmányokban található meg, de előzményei már az 1879-es alkotmányban is fellelhetők.

Ebben a tanulmányban a török állampolgárság és identitás fogalmainak a Török Köztársaság megalakulásával bekövetkező változását és annak jogi szabályozását vizsgálom.

II. AZ OTTOMÁN ÁLLAMPOLGÁRSÁG

Az állampolgárság fogalmának bevezetése az Ottomán Birodalom idejére, a 19. század végére nyúlik vissza. A fogalom megalkotásának és bevezetésének az volt a célja, hogy a rendkívül soknemzetiségű és színes vallási összképet mutató

[4] 1923. október 29.

[5] Ciller, 2008.

http://www.academia.edu/3426161/ENTERTAINING_THE_CITIZEN_TANSU_CILLER_A_CASE_STUDY, 2015.12.01.

[6] Ince, 2012, 2–7.

[7] Castles – Davidson, 2000, 81–84.

birodalmat megmentsék az összeomlástól.^[8] Ennek érdekében az „*ottomán polgár*” fogalmának bevezetésével megalkották a birodalom egységes identitását.^[9]

A Reformkor (*Tanzimat*) időszakában (1839–1876) az egységes identitás megerősítése érdekében egy sor jogi rendelkezést léptettek érvénybe. Ezek a reformok törekedtek a minden ottomán polgár számára biztosított jogi egyenlőség megfogalmazására.

Ezek közé tartozott a II. Mahmut (1839–1861) által 1839-ben szultáni *edictum*-mal kihirdetett, a Rózsaházban^[10] felolvasott *Gülhane Hatti Hümayunu*,^[11] szultáni levél,^[12] a török alkotmánytörténet egyik legfontosabb dokumentuma, mely az alapjogok első deklarációja, a szabadságjogok első kartája volt. Biztosította az ottomán alattvaló (*tebaa*) számára (ideértve a nem muszlim lakosokat is) az élet, a becsület és a tulajdon védelmét. Ennek keretében az életre, a vagyonra és a becsületre vonatkozó összes jog egyenlő mértékben illette meg az Ottomán Birodalom területén élő muszlimokat és nem muszlimokat, tekintet nélkül a vallásukra.

1844-ben bevezették az első hivatalos ottomán személyazonosító okmányokat (hivatalos nevén *mecidiye*, azaz személyazonosító okmány, nem hivatalos nevén *kafa kağidi*, azaz fejpapír).^[13]

1856-ban az *Islahat*^[14] *Hatt-I Hümayunu*^[15] néven kiadott rendelkezés (*Islahat fermani*) még határozottabban továbbvitte a reformkor addigi eredményeit az Ottomán Birodalom nem muszlim lakosainak muszlimokkal egyenlő bánásmódját illetően: megerősítve az 1839-es *edictum*-ban foglaltakat, a birodalom minden alattvalója részére vallási- és felekezeti hovatartozástól függetlenül teljes jogegyenlőséget biztosított. Meghagyta az összes nem muszlim vallási felekezetnek a régebben adományozott előjogokat és kiváltságokat, rendezte a különböző vallási felekezetek belső vitás kérdéseit és teljes vallásszabadságot hirdetett.

A híres 1869. évi Ottomán Állampolgársági Törvény (*Tabiiyet-i Osmaniiyye'ye dair Nizamname*)^[16] pedig a reformkor egyik mérföldköveként a lakosság vallási és etnikai megosztottságától függetlenül megteremtette az egységes és közös ottomán állampolgárságot.^[17] A törvény alkotói alapelvnek tekintették a *ius sanguinis*

[8] Ergul, 2012, 629–645. <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00263206.2012.683337>, (2016. 01. 06.).

[9] A reformok bevezetését kísérő reakciók nem volt teljesen pozitívak. A Balkánon élő keresztények nem voltak hajlandóak támogatni a reformokat, mert azt akarták, hogy a centralizált hatalom ismerje el autonómiájukat. Csak erős angol támogatással lehetett fenntartani az Ottomán Birodalom területi egységét és elérni a reformok betartását.

[10] *Gülhane* (Rózsaház) az *Eszki Szeraj* (Régi Palota) egy kisebb épülete volt. (Mészáros, 1912, Bevezetés)

[11] A *Gülhane*-ben felolvasott *Hatti Hümayunu* (1939) eredeti török nyelvről történt magyar nyelvű fordítása: Mészáros, 1912, 11–14.

[12] Törökül: *Gülhane Hatti Hümayunu*.

[13] Avedian, 2012, 797–820. <http://www.ejil.org/pdfs/23/3/2306.pdf> (2016. 01.05.).

[14] Jelentése: reform, megújulás.

[15] A teljes magyar fordítás: Mészáros, 1912, 24–43.

[16] 1869. január 19.

[17] Parolin, 2007, 73–76.

elvét (1. cikk). Ennek értelmében az ottomán földön külföldi szülőktől született gyermek esetében a 3. életév betöltése után volt kérvényezhető az ottomán állampolgárság (2. cikk). Az állampolgárság megszerzéséhez legalább 5 év folyamatos birodalmi tartózkodás volt szükséges (3. cikk), vagy egyéni érdemek alapján volt megszerzhető (4. cikk). A zárórendelkezések értelmében az ottomán dominium lakói automatikusan ottomán állampolgárnak számítottak, egészen addig, amíg más állampolgárságuk megállapításra nem kerül (9. cikk).

Az állampolgárság megszerzésének feltételei körében az iszlámra áttérés nem szerepelt feltételként. Ez a korábbi hagyományokkal történő radikális szakítást, a világi polgár megteremtését jelentette. A törvény végrehajtása során azonban mind az Államtanács, mind a Minisztertanács az iszlámra történő áttérést elegendő oknak tartotta a kivételesen adományozható állampolgárság megítéléséhez (4. cikk). A jelentős előrelépés abban volt, hogy bár az állampolgárság megszerzéséhez ajánlatos volt az iszlámra történő áttérés, mégsem írták azt elő kötelező jelleggel.

Elméletileg az 1869. évi törvény rendelkezései értelmében az ottomán muszlimok és az ottomán nem muszlimok ugyanahhoz az egyenlő jogi alapokon létrehozott politikai közösséghez tartoztak (akkor is, ha a *millet* rendszer még érvényben volt) és az iszlám egységen alapuló nemzet (*ummah*) elvét mellőzték. A gyakorlatban azonban az ottomán *dominiumon* élő perzsák vonatkozásában a perzsa és ottomán hatóságok megegyeztek abban, hogy a birodalom perzsa lakosai csak akkor számítanak ottomán állampolgárnak, ha iszlám vallásúak.^[18]

A reformkor eredményeihez írható tehát, hogy az állam mellőzte a vallási intoleranciát, az iszlámra történő erőszakos áttérítést és nem tolerálta többé az aposztaták kivégzését. A gyakorlatban azonban jelentősen megkurtította a nem muszlim polgárok jogait. A nem muszlim polgároknak megadták a lehetőséget, hogy *dhimmi* státuszért folyamodjanak. Ez azt jelentette, hogy követhették ugyan az eredeti vallásukat, az Oszmán Birodalomban szerezhettek tulajdont, de mindent extra fejadó (*jizya*) fejében tehették. Azt is mondhatjuk tehát, hogy a török reformkor volt az első olyan korszak a török történelemben, ahol deklarálták, hogy mindenki szabadon, zaklatás nélkül gyakorolhatja a vallását.^[19] A vallásszabadság azonban az ottomán uralkodó elit számára még nem vallásszabadságot, hanem saját „vallásvédelmi szabadságot” jelentett.^[20]

A reformkort követő első, 1876-os Alaptörvény (*Kanuni Esasi*)^[21] 8. cikke gyakorlatilag megerősítette az Állampolgársági törvény állampolgárság fogalmát a következők szerint: „Az Ottomán Birodalom népe, tekintet nélkül vallási és faji hovatartozására ottomán *tebaa* (alattvaló).^[22]

[18] Ottomán-perzsa egyezmény, 1973. december 14., 6. cikkely.

[19] Deringil, 1993, 3–29., <http://www.jstor.org/stable/179114> (2016.01.03.).

[20] Hamidi mészárlás, örmény genocidium.

[21] Davison, 1963, <http://psi427.cankaya.edu.tr/uploads/files/Davison,%20Reform,%201856-1876-1.pdf>

[22] Nihal Uluocak szerint az a török vatandaslik (állampolgár) és a tabiiyet (nemzetiség) fogalma az alattvaló (*tebaa*) fogalmából származik. (Ince, 2012, 223.)

1. AZ 1921. ÉVI ALKOTMÁNY ÁLLAMPOLGÁRSÁG FOGALMA

A 20. század fordulóján az arab területeken, különösen a perzsák körében, ahol a török állampolgárság feltételeként szabták meg az iszlám vallás felvételét, az állampolgárság két formája jelent meg: az ottomán állampolgár és a helyi „öslakos” polgár. A törvényhozók ugyan bevezették a szekuláris alapokon álló állampolgár fogalmát, de az ottomán *dominiumon* élők viszonylatában az ottomán állampolgárság legfontosabb kritériuma a vallás maradt.^[23] Az I. világháború kitörésekor a patrióták saját nemzetállamuk megalapítása érdekében egyre erőteljesebben léptek fel.

Az Ottomán Birodalom az I. világháború egyik nagy veszteseként 1918. október 30-án Mudrosznál az Agamemnón hadihajó fedélzetén fegyverszüneti megállapodást írt alá, amely szerint a szövetséges hatalmak megkapták a Boszporusz és a Dardanellák, mint stratégiai pontok ellenőrzési jogát azzal, hogy „bármilyen zavargás esetén” ezeken a pontokon a biztonság fenntartása érdekében beavatkozhatnak. Az oszmán hadsereget leszerelték, a kikötőket, a vasútvonalakat és a stratégiai bázisokat átengedték a szövetségeseknek. Az Oszmán Birodalomnak fel kellett adnia a kaukázusi területeit és vissza kellett vonulnia a háború előtti határai mögé. A feltételek egyértelműen az ottomán állam megszüntetésére és egyidejűleg a brit érdekek feltétel nélküli érvényesítésére irányultak.^[24]

Az utolsó szultán, VI. Mehmet (1861–1926)^[25] kormánya – bár vonakodva – 1920. augusztus 10-én aláírta a sèvres-i békeszerződést,^[26] amely felosztotta az Oszmán Birodalmat a szövetséges hatalmak között, de melynek érvényesítését a Kemal Musztafa által vezetett nemzeti ellenállási mozgalom és a török függetlenségi háború kitörése^[27] megakadályozott.^[28]

Az ellenállási mozgalom keretében 1919. június 21–22-én Mustafa Kemal a keleti tartományok küldötteinek címzett körlevelében egy deklarációt (törökül *Amasya Gemelgesi*, vagy *Amasya Tamimi*) adott ki – melyet kiadási helyéről amasyai körlevélnek nevezünk –, hangsúlyozva a nemzet akaratának és elszántságának szükségességét a nemzet függetlenségének megmentése érdekében.^[29]

A körlevél kiadását követően, a keleti tartományok küldötteiből Törökország keleti részében, Erzurum városában összeült a Nemzeti Kongresszus. Az erzurumi kongresszuson (1919. július 23–augusztus 17.) kibocsátott deklaráció szerint az egész ország (meg nem határozott) határain belül osztatlan egész és minden török terület idegenek által történő erőszakos elfoglalását a nemzet tagjai erőszakkal fogják elhárítani.^[30]

[23] Parolin, 2007, 75.

[24] Dzsihangir, 1974, 13.

[25] Kinross, 2002, 609.

[26] Dzsihangir, 1974, 14.

[27] 1919. május 19-én, Kemal Samsun városába érkezésekor kitört.

[28] Zürcher, 2010, 221–222.

[29] Kedourie, 1999, 152–186.

[30] Starr, 1992, 190.

Az erzurumi kongresszust követően az egész ország területéről összegyűlt delegáltakat a Közép-Anatólia keleti részén fekvő Sivas városába hívták egy másik kongresszusra (1919. szeptember 4–13.). Ezen a kongresszuson finomították az erzurumi kongresszus fogalmi meghatározásait, amelynek elfogadása ezúttal nemzeti szinten történt meg.^[31]

Az ellenállással szemben az isztambuli kormánynak lehetővé kellett tenni a parlamenti választásokat, melyet a nemzeti függetlenségi mozgalom képviselői magas többséggel meg is nyertek.

Az erzurumi és a sivasi kongresszusok eredményeit és a török nemzeti felszabadító mozgalom főbb elveit az ún. Nemzeti Paktum (*Misak-i Milli*) tartalmazta, melyet a parlament 1920. január 28.-án fogadott el (törökül: *Meclis-i Mebusan*) Isztambulban, és tulajdonképpen a nemzeti nacionalista program alapnyilatkozatának tekinthető.

A hat cikkelyből álló paktum szerint^[32] azok a területek, amelyek területén a paktum meghozatala idején törökök állomásoztak és muszlim többség lakta (egységes vallás, cél és faj) az oszthatatlan nemzet területét képezik, azon területek státusza pedig, ahol nem állomásoztak törökök, de muszlim és arab többség élt, népszavazás útján legyenek meghatározva. A török területeken élő kisebbségek jogai azzal a feltétellel lesznek elismerve, ha a környező országokban a muszlimok jogai védettek lesznek. Törökország független és szabad; minden, a politikai, igazságszolgáltatási és pénzügyi fejlődésének útjában álló korlátozást el kell távolítani, Kars, Ardahan, Batum és Nyugat-Trákia tartományok státuszát pedig népszavazással döntik majd el. Törökország fogja meghatározni a Boszporusz csatornán és a Dardanellákon keresztül folytatható szállítást és a szabad kereskedelem feltételeit. A Nemzeti Paktum támogatja a nem török nemzeti függetlenségi mozgalmakat is, de csak a muszlim ottománok (török, kurd, cserkesz, laz) esetében.^[33]

A Nemzeti Paktumhoz nem csatoltak térképet, továbbá nem voltak felsorolva azok a városok, hegyek, dombok, melyek mentén a határ húzódott.^[34] A haza területe földrajzilag nem, csak elviekben volt meghatározva: „a haza azon a vonalon »kívül és belül«, azok között az emberek között van, akiknek közös a céljuk, és akik tisztelettel viseltetnek egymás jogai iránt...”^[35]

Miután 1920. március 16-án az angolok elfoglalták Isztambult, a Damat Ferit Pasha által vezetett, kollaboráns ottomán kormány segítségével feloszlatták a parlamentet.

A fejleményekre válaszul Musztafa Kemal – immár rendkívüli hatalom birtokában – a tartományoknak küldött újabb körlevelében újabb választásokat, majd

[31] Hekimoglu, 2010, 21.

[32] Zürcher, 2004, 139.

[33] Jung – Piccoli, 2001, 68.

[34] Landau, 1984, 49.

[35] Akyol, 2013: „Greater Turkey” http://www.biyokulule.com/view_content.php?articleid=5823 (2015.12.01.)

a parlament összehívását rendelte el, Isztambul helyett Ankarában. 1920. április 23.-án Török Nagy Nemzetgyűlés (törökül *Türkiye Büyük Millet Meclisi*) néven felállították az új parlamentet, amelynek a tagjai újonnan választott, vagy Isztambulból megszökött képviselők voltak. Törökország államformája 1920. április 23. óta köztársaság. Ez a nemzetgyűlés (parlament) 9 hónappal a megalkotása után, 1921. január 20-án elfogadta az 1921. évi alkotmányt (törökül *Teskilat-i Esasiye Kanunu*).^[36]

A 23 cikkből álló 1921. évi alkotmány nem helyezte hatályon kívül az 1876. évi alkotmányt, nem rendelkezett önmaga megváltoztatására vonatkozó rendelkezéssel, így a török alkotmánytörténet egyetlen rugalmas alkotmánya a török parlament egyszerű többségének szavazatával megváltoztatható volt.

Jelen tanulmányban az alkotmány részletes elemzésével nem foglalkozom, kizárólag a nemzetre vonatkozó 1. cikket emelem ki, mely a nemzeti szuverenitás elvét először fogadta el a török alkotmánytörténetben: „A szuverenitás a nemzetet feltétel nélkül megilleti. A kormányzati rendszer alapja az önrendelkezés és a nemzeti kormányzás.” Így a köztársaság legfontosabb alapelve rögzítésre került.^[37]

III. A KÖZTÁRSASÁGI NÉPPÁRT ELKÉPZELÉSEI

Mustafa Kemal Atatürk hivatalosan 1923. szeptember 23-án alapította meg a Köztársasági Néppártot (törökül: *Cumhuriyet Halk Partisi*, rövidítve CHP), mely egyben az első politikai párt is volt Törökországban. A párt a Török Függetlenségi Háború (törökül: *Kurtuluş Savaşı* vagy *İstiklâl Harbi*) (1919. május 19. – 1923. október 29.) politikai kifejeződése volt, és azzal a céllal jött létre, hogy megvalósítsa a nemzeti egységet és integrációt,^[38] emellett, mint domináns és uralkodó (1923–1945) politikai szerveződés meghatározó szerepet töltött be a török állampolgárság definiálásában. A fiatal Török Köztársaság által elfogadott török állampolgár definíció megértéséhez tehát meg kell vizsgálnunk a CHP erre vonatkozó programját is.

„Napjaink török (nemzeti, politikai és társadalmi) közössége hazafiakból és állampolgárokból áll, akik a kaukázusi, kurd, laz és bosnyák nemzetek propagandáinak céltáblái lettek. Ezek a propagandák olyan félreértelmességek, amelyek a korábbi despotikus évszázadok eredményei. Nincsenek hatással nemzetünk egyéneire, csupán az ellenséges ügynökökre és az ostoba reakciósokra, akik népünknek bánatot és szomorúságot okoznak. Nemzetünk egyénei az integrált és egységes török közösség tagjai, melynek közös múltja, közös történelme, közös

[36] Az 1921. évi alkotmány néhány passzusának angol nyelvű fordítást lásd <http://genckaya.bilkent.edu.tr/1921C.html> (2015.12.01.)

[37] Isin, 2005, 31–52.

[38] Ez a pont a párt alapításkori manifesztumának bevezetésében került rögzítésre.

erkölcse és közös joga van.”^[39] A CHP (*Cumhuriyet Halk Partisi*) programja szerint tehát a nemzet egy olyan politikai és társadalmi közösség, melyet az egységes nyelvhez, kultúrához és eszményhez kötődő polgárok közössége alkot.^[40] Ez a nemzetfogalom vált később a Köztársaság mottójává is.^[41]

A CHP nemzet szlogenje, az „egy nyelv, egy kultúra, egy eszmény” (*tek dil, tek kültür, tek ülkü*) elve nagyon fontos szerepet töltött be a török állampolgárság fogalmának megalkotásában.^[42] Emellett a kemalista szekularizmus (*laiklik*) is hozzájárult a török állampolgárság politikai és kulturális alapjainak megteremtéséhez.^[43]

Az egypártrendszer korszakában a CHP megkülönböztette az állampolgárságot (török állampolgár) a nemzetiségtől (török) és az állampolgári jogokat a nemzetiséghez kötötte. Nem csak megkülönböztette a török állampolgárságot a török nemzetiségtől, hanem ahogy a neves török politológus, Mesut Yegen állítja, rangsorolta is. A török állampolgárság ugyanis kevesebbet jelentett, mint a török nemzetiség.^[44]

A CHP az állampolgár három típusát különböztette meg: török muszlim, nem török muszlim, és nem muszlim kisebbségek. Rifat Bali szerint a muszlim törököket tartották a valódi, vagy első osztályú állampolgároknak. A nem török muszlimokat, azaz a lázokat, a kurdokat másodrendű polgároknak tekintették, akik akkor lettek török állampolgárok, amikor asszimilálódtak. A nem muszlimokat (keresztények, zsidók) az állam nemkívánatos polgárainak tekintették, hiszen nehezen volt megoldható az asszimilálódásuk és gyakran voltak alanyai szegregációnak. A török nemzetiség lehetősége nyitva állt a nem törökök előtt is, de csak a muszlim nem törökök előtt.^[45] A neves politológus, Arus Yumul szerint töröknek lenni egyet jelentett a muszlimsággal, míg előfordult, hogy a nem muszlimokat nem tekintették töröknek.^[46]

A CHP egyik legfontosabb feladatának ebben az időszakban azt tartotta, hogy a különböző nemzetiségű és vallási háttérrel rendelkező polgárokat „türkizálja”. Ennek a programnak a keretében a török nyelv ismeretének jelentőségét a török nemzethez tartozás és a valódi török állampolgárság egyik legfontosabb kritériumának tartották. Azok az emberek pedig, akik nem beszéltek törökül, a köztársaság másodrendű állampolgárai lettek.

[39] Ezek a mondatok Mustafa Kemal nemzetről és identitásról vallott gondolatai. (Inan, 1939, 244.)

[40] A hivatalos kisebbségi politikát Törökországban az 1923. évi Lausanne-i Békeszerződés állította fel, amelyik kizárólag vallási alapon határozta meg a kisebbségeket, kizárva a nyelvi és nemzetiségi szempontból kisebbségnek minősülőket. Ennélfogva a nem muszlim kisebbségeket pl. zsidók, örmények és görögök a szerződés értelmében kisebbségnek minősültek, de a létező muszlim kisebbségek kurdok, alaviták ebből a körből kizárták. Ennek gyakorlatilag az volt a magyarázata, hogy a kisebbségek elismerése ellentétben állt volna a Török Köztársaság ideológiai alapjaival (az elmúlt évek során természetesen ez a tendencia megváltozni látszik). Mindazonáltal, annak ellenére, hogy jogi elismerést nyertek és alkotmányos garanciát kaptak a kisebbségi jogok, a nem muzulmán polgárok, alaviták és a kurd polgárok továbbra is szenvednek a nagy diszkrimináció miatt Törökországban.

[41] Turner, 1986, 27–53.

[42] Cagaptay, 2006, 44.

[43] Baban, 2005, 52–70.

[44] Kardam – Cengiz, 2011, 151–165.

[45] Bali, 2006. <http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/basel.pdf> (2016.01.05.).

[46] Kahraman, 2005, 70–87.

A Török Szívek^[47] (*Türk Ocaklari*) szervezet hatalmas szerepet töltött be a török nyelv elterjesztésében a kisebbségek körében. A Török Szívek vezetője, Hamdullah Suphi a Köztársaság megalakulásakor tartott beszédében a következőket mondta: „Azok az emberek, akik törökül beszélnek, muszlimok, és a szívükben hordják Törökország szeretetét törökök. Mi ezek között az emberek között a nyelvi, vallási, és akaratú egységet keressük.” Az ő definíciója szerint, aki török, annak a nézőpontjának tükröznie kell a köztársaság politikáját, és a kisebbségek közül nem fogadható el török állampolgárnak az, aki nem tanult meg törökül és nem fogadta el a török kultúrát.^[48]

Miután a nemzeti függetlenségi háború győzelemmel véget ért, a Török Nagy Nemzetgyűlés bejelentette, hogy vége az Oszmán Birodalomnak és a Szultánságot visszamenőleges hatállyal két történelmi jelentőségű döntéssel (307. és 308. számú törvények) megszüntette. A Török Nagy Nemzetgyűlés ratifikálta a lausanne-i békeszerződést^[49] és egy, az 1921. évi alkotmányt érintő alkotmánymódosítás során rögzítette a köztársaság államformáját, melyet az újonnan választott parlament léptetett életbe 1923. október 29. napján.^[50]

1. Az 1924. évi alkotmány állampolgárság fogalma

Az új, modern török köztársaság követelményeinek az 1921. évi alkotmány már nem felelt meg, így 1924. április 20-án a Parlament elfogadta a Török Köztársaság új alkotmányát.^[51] Az 1924. évi alkotmány (*Teskilat-i Esasiye Kanunu*) egy rövid, egyszerű és következetes szövegezést kapott, 6 fejezetre és 105 cikkre tagolták.

Az 1924-es alkotmány tartalmával ebben a tanulmányban nem foglalkozom, megállapításaim kizárólag az állampolgárság tartalmára és szabályozására korlátozódnak.

Az alkotmány a szabadságjogok tekintetében a francia forradalom rousseau-i természetjogi megközelítését fogadta el (68. cikk, 70. cikk). Részletes meghatározás nélkül, nevesítve felsorolta a polgárok alapjogait és szabadságjogait, de hiányoztak belőlük a jogokat védő intézkedések.

[47] Isztambulban alapították, 1912. március 22-én. 1949. május 10-én végérvényesen megszüntetésre került.

[48] Ezt az elképzelést a szervezet a parlamentnek címezte az 1924. évi alkotmány körüli viták során. A parlamentben kísérletet tettek arra is, hogy megszavaztassanak egy olyan törvényt, mely a török nyelvet kötelezővé tenné és nem használata esetén pénzbírság kiszabását tenné lehetővé, de a kísérlet nem valósult meg.

[49] A lausanne-i békeszerződés angol nyelvű szövegét lásd http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

[50] Heper, 1998, 11.

[51] Az 1924-es alkotmány angol nyelvű szövegét lásd Earle, 1925, 73–100. <http://links.jstor.org/sici?sici=0032-3195%28192503%2940%3A1%3C73%3ATNCOT%3E2.0.CO%3B2-6>; <http://genckaya.bilkent.edu.tr/1924constitution.pdf>.

Az alkotmány 88. cikkét gyakorlatilag teljesen az 1876. évi török alkotmányból vették át. Az 1876-os alkotmány 8. cikke a következők szerint foglalja össze az állampolgárságot: „Az Ottomán Birodalom népe, tekintet nélkül vallási és faji hovatartozására ottomán tebaa (alattvaló).”^[52]

Az 1924. évi alkotmány 88. cikke szerint „Törökország népe tekintet nélkül vallási és faji hovatartozására tekintet nélkül, állampolgársági szempontból töröknek minősül.” A török állampolgárság tehát az alkotmány szerint területi, nemzeti-identitási alapon kifejezhető fogalom volt.

A két alkotmány közötti különbség nyilvánvaló: az állampolgárság fogalma és annak feltételei nem léteztek az 1876-os alkotmányban.^[53] Az e mögött rejlő ok az volt, hogy a 8. cikk megfogalmazása kapcsán, az identitás definiálásakor óriási parlamenti viták alakultak ki.

Hasonló összetűzések voltak az 1924. évi alkotmány állampolgárság megfogalmazásakor is. A párt tagsága különböző véleményen volt abban a tekintetben, ki minősül töröknek. A CHP képviselők először a következő szövegezéssel fogadták el a 88. cikket: „Törökország népe tekintet nélkül vallási, faji hovatartozására török.” Ahmet Hamdi, a CHP egyik tagjának javaslata szerint: „Törökország népe – aki magáénak érzi a török kultúrát – török.” Vele szemben egy másik párttag, Celal Nuri elutasította a török kultúra hangsúlyozását, mert véleménye szerint a török kultúra alapját képezi az iszlám vallás, és ezen az alapon a meghatározás sérti a lausanne-i békeszerződés^[54] 39. cikkét, amely kimondja: „A nem muszlim török nemzetiségűek ugyanazokat a polgári és politikai jogokat kapják meg, mint a muszlimok. Törökország minden lakosa vallására tekintet nélkül a törvény előtt egyenlő.”

Ennek az alkotmányjogi definíciónak a megértéséhez tehát tisztázni kell, mit jelent a törvény előtti egyenlőség, és mit jelent a tényleges egyenlőség, hiszen az állampolgárság nem csak egy jogi státusz, hanem magában foglalja a gyakorlatot is.

A törvény előtti egyenlőség véleményem szerint állampolgársági kérdésben egy eljárási kritérium, melynek során a törvény előtt a kisebbségek számára is egyenlő jogvédelmet biztosítanak. Ez az eljárási jogegyenlőség a *sine qua non*ja az állampolgársági státusznak,^[55] de semmi esetre sem elegendő feltétele a teljes egyenlőségnek. Az államnak a társadalmi élet minden területén, különböző intézményi és pénzügyi rendelkezésekkel tényleges egyenlőséget kell biztosítania a kisebbségi kultúráknak, ideértve az oktatást, a médiát és a kormányzást is. Az egyenlőség tehát nem azt jelenti, hogy mindenkivel egyenlően kell bánni minden ügyben, hanem hogy minden egyénnel másképp kell bánni, lehetséges, hogy másoknál kedvezőbben, éppen azért, mert különböző. Az egyenlőség elve

[52] Nihal Uluocak török történész szerint a *vatandaslik* (állampolgár) és a *tabiiyet* (nemzetiség) az alattvaló (*tebaa*) szóból származik. (Ince, 2012, 223.)

[53] Özbudun – Genckaya, 2009, 13–15.

[54] A békeszerződés angol nyelvű szövegét lásd: http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne, (2016.01.06.)

[55] Kymlicka, 1995, 23.

és a kisebbségeket megerősítő intézkedések nem egymást kizáróak. Éppen ellenkezőleg az előbbi igazolja az utóbbit és az utóbbi gyakran előfeltétele az előbbi elérésének.^[56]

Az 1924. évi alkotmány a törvény előtti egyenlőséget a következők szerint biztosította: „A török állampolgárt vallási, felekezeti és hitbéli különbségek alapján nem lehet előnyére, hátrányára megkülönböztetni sem a polgári vagy politikai jogokkal kapcsolatos ügyekben, így a közhivatalok betöltésénél, funkciók és kitüntetések kiosztásánál, sem szakmák, ágazatok gyakorlásánál. (69. cikk) ”

A török kifejezésnek speciális helye van az 1924-es alkotmányban. Az egyén, vagy polgár szavak használata helyett az alkotmány előnyben részesíti a török kifejezést. Például „Minden török szabadnak született.” (68. cikk) „Minden török férfinak jogában áll képviselőt választani.” (10. cikk) „Minden török férfi képviselőnek választható.” (11. cikk)

1928-ig az 1924-es alkotmány 2. cikke azt állította, hogy „A Török Köztársaság vallása az iszlám vallás (*Din-i Islam*), a Török Köztársaság hivatalos nyelve a török.” Ez egyet jelentett azzal, hogy a török nyelvet nem beszélő, nem muszlim lakosság másodrendű állampolgárnak számított. Igaz ugyan, hogy ezt a cikket 1928-ban eltávolították az alkotmányból, de nem változtatott azon a tényen, hogy a Köztársaság alapelve szerint a török egyet jelent a törökül beszélő muszlimmal.

Mesut Yegen az állampolgárság és a törökség közötti kapcsolatot vizsgáló szociológus szerint a törökség két kategóriára osztható: „török, mint állampolgár” és „török, mint nemzetiség”. E megállapítás igazolása körében visszanyúlik az 1924. évi alkotmány 88. cikkéhez, mely azt jelzi, hogy az állampolgári értelemben vett törökségen túl is létezik törökség fogalom. A hivatalos Törökország tehát megkülönböztetett alkotmányjogi értelemben vett törököket, és törököket mint nemzetiséget. A török mint nemzetiség választásának lehetősége nyitva állt a nem török nemzetiségűek, de csak a muszlimok előtt. Amíg tehát a muszlim állampolgárok, pl. kurdok beleestek a török mint nemzetiség kategóriába, addig a nem muszlimok a török mint állampolgár kategóriába tartoztak.^[57] Ahogy Ergun Özbudun a neves török alkotmányjogi professzor állítja, a nem muszlim kisebbségeknek az 1924-es alkotmány rendelkezései szerint egyenlő polgárjogokat biztosítottak, bár társadalmilag nem tartották őket töröknek, ennél fogva nem lettek a Köztársaság valódi állampolgárai. Csak a török nemzetiségi gyökerekkel rendelkező embereket tartották igazi töröknek és igazi török polgárnak.^[58]

[56] Kurban, 2003. <http://www.hyetert.com/prnyazi3.asp?s=&Id=200&Sayfa=0&DilId=2&AltYazi> (2016.01.03.)

[57] Mardin, 2000, 307–316.

[58] Özbudun, 2015.

IV. ÖSSZEGZÉS

Bár az Ottomán Birodalom romjain felépült Törökország soknemzetiségű és vallásilag, nyelvileg is összetett képet (törökök, kurdok, bosnyákok, albánok, cserkeszek, arabok) mutatott, sőt az ország muszlim többsége sem volt homogén, az új köztársaság alapítói mégis arra törekedtek, hogy egy homogén nemzetállamot hozzanak létre, amelynek a lakosai muszlimok, törökül beszélnek, és a török kultúrát favorizálják. Az egypártrendszer központi kérdése az volt, hogyan egységesítse a köztársaság etnikailag, kulturálisan, és nyelvi szempontból megosztott lakosságát és hogyan alkosson homogén nemzetállamot.

Törökországban az állampolgárság problémájának megoldása nem egy alulról jövő, forradalmi jellegű társadalmi harc eredménye volt, ahol az elnyomott és jogfosztott tömegek azoktól kérték a jogaikat, akiknek ezt garantálni kellett volna, hanem az uralkodó értelmiségi réteg által a tömegeknek adott lehetőség, mely során a társadalmi integráció növelése és az állam hatalommal történő felruházása érdekében a tömegeknek egységes jogokat próbáltak biztosítani. Amikortól azonban az állam megfogalmazta, ki minősül töröknek, és ennek végrehajtása körében számos állami gyakorlatot kikényszerített, uralta az állam és az állampolgár közötti kapcsolatot, különösen a nem muszlim és nem török polgárok körében.

Amíg azonban elméletben biztosította polgárai számára a törvény előtti egyenlőséget, a gyakorlatban több visszásság is előfordult az állampolgári jogok és köteleességek gyakorlása során. Törökország nem muszlim állampolgárai egy külön polgári rendőri egység (*Emniyet Genel Müdürlüğü*, EGM) felügyelete alatt álltak. A politikai részvétel egyetlen módja a választásokon történő szavazás volt, törvényi szinten azonban ezt leszűkítették a törökül beszélő muszlim polgárokra. A kisebbségek politikai részvétele az 1930-as évekig említésre sem került és egyetlen kisebbség tagja sem vett részt a parlamentben 1935-ig. Az 1924. évi alkotmány 12. cikke szerint a török nyelv ismeretének hiánya kizáró oknak számított a parlamenti képviselői jelölésnél. Emellett az egyik legfontosabb állampolgári köteleesség, a kötelező katonai szolgálat teljesítése körében az állam akarata ellenére sorozta be a nem muszlimokat a hadseregbe.

Róka fogta csuka, vagy csuka fogta róka? Ki és hol volt török a fiatal Török Köztársaságban? Soner Cagaptay történész véleményét osztva, a kemalizmus három, egymást átfedő, de pontatlan török megfogalmazást adoptált. Az első, a hivatalos, alkotmányjogilag rögzített verzió területi alapú volt, a legátfogóbb mindhárom közül. A második definíció az elsőhöz képest kevésbé átfogó jellegű, melyet az egykori provinciák lakosságára alkalmaztak, vallási alapú volt, azaz az állampolgárság feltétele az iszlám vallás felvétele volt. A harmadik, egyben a legkevésbé átfogó definíció, mely a gyakorlatot jellemezte nemzeti és vallási alapú volt. Azaz, az állam csak azokat az embereket látta valódi polgárnak, akik etnikailag töröknek számítottak. A vallási alapú definíciót pedig arra használta, hogy

a nem törököket két további hierarchikus kategóriába sorolta: muszlim és nem muszlim, mely során az előbbinek kedvezett az utóbbival szemben.^[59]

IRODALOM

- Abadan Unat, Nermin (2011): *Turks in Europe: From Guest Worker to Transnational Citizen*. Berghahn Books, New York.
- Akyol, Taha (2013): „Greater Turkey” http://www.biyokulule.com/view_content.php?articleid=5823
- Arendt, Hanna (1967): *The Origins of Totalitarianism*. George Allen and Unwin, London.
- Avedian, Vahagn (2012): State Identity, Continuity, and Responsibility: The Ottoman Empire, the Republic of Turkey. *The European Journal of International Law*, 23. kötet, 3. szám. <http://www.ejil.org/pdfs/23/3/2306.pdf>
- Baban, Feyzi (2005): Community, Citizenship and Identity in Turkey, In: KEYMAN, Fuat - ICDUYGU, Ahmet (szerk.): *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*. Routledge, New York, 52-70.
- Bali, Rifat (2006): Politics of Turkification During the Single Party Period. In: Kieser, Hans Lukas (szerk.): *Turkey Beyond Nationalism*. I. B. Taurus, London. <http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/basel.pdf> (2016.01.05.)
- Cagaptay, Soner (2006): *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey*. Who is a Turk? Routledge, New York.
- Castles, Stephen – Davidson, Alastair (2000): *Citizenship and Migration*. Globalization and the Politics of Belonging. Routledge, New York.
- Ciller, Tansu (2008): *Entertaining the Citizen*. http://www.academia.edu/3426161/ENTERTAINING_THE_CITIZEN_TANSU_CILLER_A_CASE_STUDY
- Davison, Roderic (1963): *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton, New Jersey. <http://psi427.cankaya.edu.tr/uploads/files/Davison,%20Reform,%201856-1876-1.pdf>
- Deringil, Selim (1993): The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808-1908. *Comparative Studies in Society and History*. 35. kötet 1. szám (január), 3-29. <http://www.jstor.org/stable/179114>
- Dzsihangir, Fehmi (1974): *A Török Köztársaság fél évszázada*. Kossuth, Budapest.
- Earle, Edward Mead (1925): The New Constitution of Turkey. *Political Science Quarterly*, 40/1. <http://links.jstor.org/sici?sici=00323195%28192503%2940%3A1%3C73%3ATNCOT%3E2.0.CO%3B2-6>
- Ergul, Asli (2012): The Ottoman Identity: Turkish, Muslim or Rum? *Middle Eastern Studies*, 48. kötet, 4. szám, <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00263206.2012.683337>.
- Hekimoglu, Mehmet Merdan (2010): *Constitutional Developments of Turkey Since Ottoman Times to the Present State of the Modern Turkish Republic*. Grin, Munich.
- Heper, Metin (1998): *Inönü İsmet, The Making of a Turkish Statesman*. Brill, Leiden.
- Inan, Afet (1939): Atatürk and the History Thesis. *Belleterin* 3, 10. szám, 243-246.
- Ince, Basak (2012): *Citizenship and Identity in Turkey*. I. B. Tauris, New York.

[59] Cagaptay 2006, 4-7.

- Isin, F. Engin (2005): Citizenship after orientalism: Ottoman Citizenship, In: Keyman, Fuat – Icdygu, Ahmet (szerk.): *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*. Routledge, New York, 31–52.
- Jung, Dietrich – Piccoli, Wolfango (2001): *Turkey at the Crossroads: Ottoman Legacies and a Greater Middle East*. Zed Books, London.
- Kahraman, Hasan Bülent (2005): The Cultural and Historical Foundation of Turkish Citizenship. In: Keyman, Fuat – Icdygu, Ahmet (szerk.): *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*. Routledge, New York, 70–87.
- Kardam, Filiz-Cengiz Kurtulus (2011): *Republican Citizenship in Turkey: Historical Development, Perceptions and Practices*. Middle Eastern Studies, 47. kötet, 1. szám, 151–165.
- Karpat, Kemal H. (1985): The Personality of Atatürk. *The American Historical Review*, 90. kötet, 4. szám. http://www.jstor.org/stable/1858844?seq=1#page_scan_tab_contents
- Kedourie, Sylvia (szerk.) (1999): *Seventy-five Years of the Turkish Republic*. (Middle Eastern Studies), Routledge, New York.
- Keyman, Fuat – Icdygu, Ahmet (szerk.): *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*. Routledge, New York.
- Kieser, Hans Lukas (szerk.) (2006): *Turkey Beyond Nationalism*. I. B. Taurus, London. <http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/basel.pdf>
- Kinross, Lord (2002): *The Ottoman Centuries*. The Rise and Fall of the Turkish Empire. Perennial, New York.
- Kinross, Patrick (2012): *Atatürk. The Rebirth of a Nation*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- Kistelevi Károly (2009): *Az állampolgárság fogalmának és jogi szabályozásának történeti fejlődése-koncepciók és alapmodellek Európában s Magyarországon*. PhD értekezés. http://www.ajk.elte.hu/file/DI_Kistelevi_Karoly_dis.pdf
- Kurban, Dilek (2003): *Confronting Equality: The Need for Constitutional Protection of Minorities on Turkey's Path to the European Union*. <http://www.hyetert.com/prnyazi3.asp?s=&Id=200&Sayfa=0&DilId=2&AltYazi>
- Kymlicka, Will (1995): *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford University Press, New York.
- Landau, Jacob (szerk.) (1984): *Atatürk and the Modernization of Turkey*. Brill, Leiden.
- Mardin, Serif (2000): *The Genesis of Young Ottoman Thought*. A Study in the Modernization of Turkish Political Idea. Syracuse University Press.
- Mészáros Gyula (1912): *A török alkotmány alaptörvénye*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, Kolozsvár.
- Nyers Péter (2007): Introduction: Why Citizenship Studies. *Citizenship Studies*, 11. évf. 1. (február), 1–4.
- Özbudun, Ergun (2015): *Social Change and Political Participation in Turkey*. Princeton University Press, New York.
- Özbudun, Ergun – Genckaya, Ömer Faruk (2009): *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*. CEU Press, Budapest.
- Parolin, Gianluca Paolo (2007): *Citizenship in the Arab World*. Kin, Religion and Nation-State. Amsterdam University Press.
- Schissler, Hanna – Soysal, Yasemin Nuhoglu (2005): *The Nation Europe and the World*. Textbooks and Curricula in Transition. Berghahn Books, New York.
- Starr, June (1992): *Law as Metaphor: From Islamic Courts to the Palace of Justice*. State University of New York Press, New York.

- Turner, Bryan (1986): *The Citizenship and Capitalism: The Debate Over Reformism*. Allen and Unwin, London.
- Zürcher, Erik Jan (2004): *Turkey, a Modern History*. I. B. Tauris, New York.
- Zürcher, Erik Jan (2010): *The Young Turk Legacy and Nation Building from the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. I. B. Tauris, New York.

Sequens Præfati
à die Ascensionis,
costes exclusiue, &
tibus, nisi in eis pr

Maximilan Gandolph, *Canon Missae*, Salzburg, 1682. (részlet)